

MIDDENSTAND EN BONDGENOTENPOLITIEK (deel I)*

Tom Flesseman
Willem Martin

1. Inleiding

*'De middenklassen en de arbeiders vormen de overgrote meerderheid van ons volk. Zij zijn, wanneer zij elkaar vinden dus in staat de toestand radicaal in beider voordeel te veranderen. Daartoe is het noodzakelijk dat de arbeidersklasse en de middenklasse elkander niet beschouwen als tegenstander, niet de opvatting huldigen dat de een moet leven ten koste van de ander. Zij moeten elkaar beschouwen als — wat zij ook werkelijk zijn — bondgenoten, die dezelfde belangen hebben en dezelfde tegenstander: het oorlogszuchtige grootkapitaal. (...) Wij communisten menen (...) dat de middenklassen hun rechtmatige plaats onder de zon kunnen krijgen.'*¹

Het is de bedoeling van de hier voorliggende verhandeling om te trachten op verschillende niveaus enig inzicht te verschaffen in aard en oorsprong van de middenstandsproblematiek alsmede in de vormen, die deze in een bepaalde periode in de Nederlandse verhoudingen heeft aangenomen. Dit gebeurt in het kader van politieke pogingen om de middenstand, juist om wille van zijn bestaan en zijn toekomst, de zijde van de arbeidersklasse te doen kiezen. Pogingen, die naar land en situatie met wisselend succes zijn c.q. worden ondernomen, maar die voor wat Nederland betreft voorlopig weinig resultaat hebben opgeleverd.

Hiermee wordt zichtbaar de voornaamste opgave van en beweegreden achter dit artikel: het trachten aan te geven welke problemen en mogelijkheden aan de orde zijn, en waarom, bij het streven de middenstand als specifieke maatschappelijke groepering te winnen voor een politieke coalitie van een anti-kapitalistische signatuur, voor een bondgenootschap van links. Daarbij gaat het in eerste instantie om een aantal meer algemene problemen. Voorafgaand dient evenwel de vraag te worden gesteld naar de preciezere inhoud van en de overwegingen achter de betreffende coalitiestrevingen.

* Bewerking voor TPE van een doktoraalskriptie sociologie, getiteld 'Oude Middenstand en Modern Kapitalisme/Overwegingen in het Kader van een Bondgenotenpolitiek' (uitgave Sociologisch Instituut van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, vakgroep Arbeid & Organisatie, mei 1978).

1. Het Tweede Kamerlid voor de CPN, Haken, in: *Handelingen Tweede Kamer* 1954, p. 4217.

Het punt in kwestie raakt meer dan de middenstand en dan Nederland alleen. In een breder verband kan men in de socialistische c.q. kommunistische beweging van (kapitalistisch) West- en Zuid-Europa een toenemend streven herkennen om de huidige kapitalistische ontreddeering zowel theoretisch als praktisch het hoofd te bieden met analyses c.q. akties, die aansturen op brede politieke allianties.

'Compromesso Storico', 'Programme Commun', maar ook: 'Van Agt eruit — de CPN erin' zijn in dit licht, ondanks grote konkrete verschillen en ondanks de uiteenlopende politieke resultaten, onder een gemeenschappelijke noemer te brengen, want in al deze gevallen gaat het om een *bondgenotenpolitiek*. Een politiek, die is gebaseerd op de vooronderstelling, dat de hedendaagse kapitalistische maatschappij op schier katastrofale wijze wordt gedomineerd door grote (ekonomische) monopolies en daarmee min of meer kongruente politieke strukturen.

De stelling aangaande het (staats)monopolistisch kapitalisme komt grof geformuleerd hier op neer, dat deze produktiewijze in zijn strijd tegen de logisch noodzakelijke tendens van de dalende winstvoet niet 'slechts' kan volstaan met het extensief en intensief opvoeren van het proces van direkte meerwaardeschepping (een althans op mondiaal niveau groeiend aantal loonafhankelijke produktie-arbeiders bij een toenemende uitbuiting²), maar tevens genoodzaakt is zijn toevlucht te nemen tot herverdeling van de maatschappelijk geproduceerde waarde. Relatief nieuw aan deze ontwikkeling is dat zij verscherpt inwerkt op de posities van het kleiner kapitaal, de 'oude middenstand' (warenproduktie en handel zonder noemenswaardige inschakeling van loonarbeid) en loonafhankelijken, werkzaam in de sfeer van reproductie van de arbeidskracht, leiding en meerwaarderealisering.

In de literatuur viert ten aanzien van de middenstand de versimpeling hoogtij en worden wel zeer vlotte konklusies getrokken. Zo is het verbazingwekkend om te zien het gemak, waarmee de 'oude' middenstand doorgaans als maatschappelijke kracht en theoretische kategorie wordt afgeschreven: hij zou al sinds de industriële revolutie een achterhaalde

2. Voor de kapitalistische metropolen, de geavanceerde industriële staten, is de stelling houdbaar, dat het aantal produktie-arbeiders in verhouding tot het geheel der beroepsbevolking een relatief en zelfs absoluut dalende lijn vertoont. De keerzijde van deze tendens, en evenals deze het resultaat van de (overigens niet autonome) veranderingen in het produktieproces (de voortgaande vermaatschappelijking, mechanisering en automatisering), is de toename van het technisch en administratief personeel en de groei van de dienstensektor. Overigens lijkt deze groei zijn hoogtepunt wel te hebben bereikt en in de naaste toekomst in zijn tegendeel te zullen verkeren, zulk als gevolg van de ook in deze sektoren doorgevoerde en nog op grote schaal door te voeren (de intrede van de 'chips') processen van mechanisering en automatisering.

produktiewijze zonder bestaansrecht vertegenwoordigen. Dat de middenstand de waardewet niet voor kan blijven, lijkt inderdaad onbetwistbaar, maar even onbetwistbaar is het empirisch feit dat hij zich, dwars door alle liquidatiegolven heen, steeds weer reproduceert, zij het als wat een 'nieuwe "oude" middenstand' genoemd kan worden: van kaaswinkel tot Franse kaaswinkel, van café tot espressoclub, van kruidenier tot notenbar. Er blijft dus een plaats voor. Van belang is de vraag naar het waarom en het hoe: zijn de 'nieuwe "oude" middenstanders' nog de oude?

Verbazingwekkend (en in het licht van een bondgenotenpolitiek niet onbelangrijk) is het om te zien hoe de middenstand politiek 'elke' gewenste richting wordt uitgeschreven. Voor Boccara bij voorbeeld (*Der staatsmonopolistische Kapitalismus*, Frankfurt a/M 1972) is de kleine warenproducent (en ook: de kleine winkelier) de eerst aangewezen om zich met de arbeidersklasse te solidariseren en deel te nemen aan de strijd voor het socialisme. Voor Poulantzas (*Klassen im Kapitalismus* — heute, Berlijn 1975) was juist de 'oude' middenstand in het verleden, maar is hij ook nu nog, een reaktionaire kracht bij uitstek en geneigd om fascistische oplossingen te ondersteunen.³ De eerste indruk is, dat de ideologische oriëntatie en de economische positie inderdaad nergens zozeer uiteenvallen als juist bij deze groepering. Maar, hoe juist is zo'n eerste indruk? Zeker is, dat het niet aangaat om, gelijk Poulantzas doet, de 'oude' middenstand in enkele pagina's af te doen. Zeker is ook, dat er kanttekeningen te plaatsen zijn bij de analyse, die de belangen van de arbeidersklasse via een 'Keynesiaanse' koopkrachtleuze met die van de kleine winkelier verbindt en deze samen tot nationale economische oplossing tracht te verheffen.

Voor een antwoord op de vraag naar de bondgenootschappelijke kwaliteiten van de middenstand is een grondige kennis van die problemen een eerste vereiste. Het navolgende wil juist daaraan een bijdrage leveren. Eerst na een

3. In de tegenstelling tussen Boccara en Poulantzas is er sprake van een wezenlijk meningsverschil. Waar Boccara zich concentreert op het *ekonomisch resultaat van de produktieverhoudingen* en zo een analyse maakt in het perspectief van het onttrekken van de produktiekrachten aan de macht van de monopolies alsmede van de daartoe noodzakelijke veranderingen van de economische politiek van de staat, legt Poulantzas het accent bij de *politieke en ideologische uitvloeiselen van de produktieverhoudingen*. Hij probeert aan te geven welke klassen en groepen op basis van de huidige produktieverhoudingen objectief politiek op elkaar zijn aangewezen. Een wezenlijk meningsverschil derhalve, maar een onoplosbaar meningsverschil, omdat het zich verschansen achter onderscheiden concentratiepunten daarin resulteert, dat in beide gevallen slechts de helft van het verhaal wordt verteld. Objektivisme versus subjektivisme, ofwel twee vormen van subjektivisme tegenover elkaar.

degelijke inventarisatie van de middenstand als maatschappelijke groepering, een analyse, waarin *alle* noodzakelijke aspecten tenminste in aanzet betrokken dienen te worden, kan de vraag worden gesteld naar de verhouding tussen arbeidersklasse en middenstand. Voor sommigen nogmaals, is deze verhouding weinig problematisch: 'De arbeidersbeweging zelf heeft ook belang bij een goed functionerende middenstand'.⁴ Echter, uitgerekend waar het gaat om een bondgenotenpolitiek, zou men deze opmerking óók moeten omkeren en is tevens van groot gewicht een antwoord op de vraag: heeft de middenstand ook belang bij een goed funktionerende arbeidersbeweging?

2. Produktieverhoudingen, klassenverhoudingen

1.

'Het is beslist een wezenlijk misverstand, als men klassen onmiddellijk identificeert met de produktieverhoudingen en als konsekwentie politieke economie en klassentheorie aan elkaar gelijkstelt. Dit gevaar is met name aanwezig, wanneer de strukturele analyse niet wordt opgevat als deelaspect van de klassentheorie. De uit de overaccentuering van de strukturele aspecten voortkomende fouten zijn minder opvallend bij het onderzoek van de klassenstruktuur dan in het geval waarin de werkelijke klassenbeweging, de vorming van hun belangen, van hun ideologie, hun bewustzijn en hun organisatie in de beschouwing wordt betrokken.'⁵

Wie over bondgenotenpolitiek wil schrijven, kan over klassentheorie niet zwijgen. Alvorens echter een beeld te kunnen vormen van de oude middenstand, d.w.z. van zijn maatschappelijke kwaliteiten, en een oordeel uit te spreken over de gesignaleerde uiteenlopende meningen met betrekking tot de genoemde groepering, dienen eerst op algemeen niveau enkele opmerkingen te worden gemaakt over het klassebegrip en de relatie tussen produktieverhoudingen en klassenverhoudingen.

Vragen die zich voorafgaand aan enig schrijven over klassen al opdringen betreffen hun realiteitsgehalte: zijn klassen 'slechts' verhelderende abstrakties of, zoals Jung zegt, 'in zekere zin vergelijkbaar met levende organismen'; de vraag naar de verhouding tussen (politieke) economie en 'het overige'; de vraag

4. M. van den Berg, *Nieuwe Ontwikkelingen bij de Middengroepen*, in: *Politiek en Cultuur* nr. 1, Amsterdam 1972, p. 14.

5. Heinz Jung, *'Klassen- und Sozialstruktur der BRD 1950-1970/I Klassenstruktur und Klassentheorie'*, Frankfurt a/M 1973, p. 16.

naar de relatie tussen een klassenstructuuranalyse en het geheel der klassentheorie, etc.

Het onderzoek neemt dan zijn uitgangspunt in 'de materiële bestaansvormen en fundamenten van de sociale groepen met betrekking tot hun positie in het systeem van de produktieverhoudingen'⁶, zijnde de betekenisstructuur, de logika en het geheim van de maatschappij. Inderdaad gaat het om een analytisch uitgangspunt. Het zou onjuist zijn om de aldus 'gevonden' klassenstructuur gelijk te stellen aan hun (d.w.z. van de klassen) totale realiteit, dit omdat de klassen zich ondanks hun permanente, logische en per definitie noodzakelijke 'Auseinandersetzung' slechts onder bepaalde omstandigheden manifesteren als de subjekten van de geschiedenis, die de in hen belichaamde maatschappelijke tegenstellingen daadwerkelijk op de proef stellen.

Niettemin gaat het er steeds om en streeft de marxistische klassentheorie er voortdurend naar om de bijzondere aard van de handelwijze(n) en de ideologieën van de maatschappelijke groepen met hun structurele kern, hun objectieve positie in het systeem van de produktieverhoudingen en de daaruit resulterende ontwikkelingstendensen te verbinden en op deze wijze de terugkeer te voltrekken in de categorieën van de politieke economie. Hierbij wordt dus een *dubbele* beweging gemaakt: op de bodem van de politieke economie wordt de wezenlijke kern van de maatschappij begripsmatig gekonstrueerd, maar tevens blijft vereist, dat het verband tussen deze kernstructuur en de empirische werkelijkheid verklaarbaar is.

2.

In het voorgaande is benadrukt, dat een nader begrip van ontstaan, bestaan en afbakening van klassen in eerste aanleg moet worden gewonnen uit een onderzoek van de achterliggende economische vormen, de produktieverhoudingen. Dit doet tenminste de vraag rijzen naar wat daaronder precies moet worden verstaan. Niet zelden treft men de benadering, dat het bij produktieverhoudingen 'slechts' zou gaan om de eigendomsposities welke de sociale groepen innemen ten aanzien van de produktiemiddelen, met als resultaat een kale dichotomie: er zijn eigenaren en er zijn niet-eigenaren.

Indien een dergelijk beeld ooit al enige stringente geldigheid heeft gehad, is tenminste de ontwikkeling van het kapitalisme aanleiding (geweest) om een aantal nuanceringen aan te brengen. In het bijzonder moet daarbij worden gedacht aan de verhoudingen van arbeidsdeling en koöperatie.

Er zijn twee belangrijke argumenten om verhoudingen van arbeidsdeling en koöperatie (die altijd in enigerlei vorm samengaan: specialisatie impliceert

6. *Ibid.*, p. 12.

samenwerking, hetzij binnen de arbeidsorganisatie die het produkt maakt, hetzij maatschappelijk bemiddeld door de markt) bij een onderzoek naar (de ontwikkeling van) de produktieverhoudingen te betrekken:

a. arbeidsdeling en koöperatie vormen de motor van de ontwikkeling van de produktieve krachten en zijn zo voorwaarde voor de ontwikkeling van de produktieverhoudingen in engere zin (de eigendomsverhoudingen) en hun uitdrukking, de klassenverhoudingen. De combinatie van arbeidsdeling en koöperatie, 'een van de belangrijkste momenten in de historische ontwikkeling tot dusver'⁷, en volgens Engels de kausaliteit van waaruit het historisch materialisme hét eenvoudigst is te begrijpen, is voorwaarde voor en resultaat van de ontwikkeling van de produktiekrachten, waardoor vele versnipperde produktieprocessen versmelten tot een enkel maatschappelijk produktieproces. De resulterende tendens is een voortgaande vermaatschappelijking van de produktie, ofwel: *'arbeid voor de hele maatschappij en (...) het bijeenbrengen van de afzonderlijke arbeiders voor het vervaardigen van een gemeenschappelijk produkt'*,⁸

b. dit proces van vermaatschappelijking van de produktie en opvoering van de maatschappelijke produktiviteit verloopt echter allesbehalve lineair en harmonieus (de historische ontwikkeling is niet eenvoudigweg gelijk te stellen aan haar technische ontwikkeling), doch binnen het keurslijf van de elkaar afwisselende economische vormen, de produktieverhoudingen. Daarmee worden arbeidsdeling en koöperatie niet alleen van belang voor de produktieverhoudingen, maar ook als integrerend bestanddeel van de produktieverhoudingen.

Zo heeft bijvoorbeeld de voortgaande ontwikkeling van specialisaties onder het kommando van het kapitaal de loonarbeid geled op een wijze, waarbij de overeenkomst (allen loonarbeider) nauwelijks belangrijker is dan de verschillen, aangezien de onderscheiden posities in het (re)produktieproces in een aantal gevallen slechts meer of minder zijdelings verbonden zijn met de materiële (meerwaarde)produktie en een aantal andere functies objektief als die van onder- en opperofficieren van het kapitaal moet worden beschouwd (opzichters).

Een soortgelijke, op basis van de arbeidsdeling komplicerende faktor is het verschijnsel van de scheiding van kapitaaleigendom en kapitaalfuncties. Een geleding van het kapitaal, die — met de opkomst van de (naamloze) vennootschap als uitdrukking van concentratie en centralisatie — de kapitalist schijnbaar heeft doen verdwijnen achter de rug van de manager-loonarbeider, met als gevolg *'dat de arbeid van het uitbuiten en de uitgebuite arbeid als*

7. Karl Marx/Friedrich Engels, *De Duitse ideologie*/deel I Feuerbach, Nijmegen 1972, p. 36.

8. Wladimir Iljitsj Lenin, *Werke I*, Berlijn 1971, p. 321.

arbeid identiek zijn. De arbeid van de uitbouter is netzogoed arbeid als de arbeid, die wordt uitgebuit.⁹

Deze nieuwe verschijningsvorm van het kapitalisme: de kapitalist-loonarbeider, maar ook de loonarbeider-kapitalist (klein aandelenbezit, vermogensaanwasdeling), heeft de identifikatie van produktieverhoudingen met bezitsverhoudingen (met betrekking tot produktiemiddelen) tot een hachelijke zaak gemaakt en het meewegen van de arbeidsdeling in het 'omlijnen' van de produktieverhoudingen nogmaals aan gewicht doen winnen.

Overigens is de belangrijkheid van momenten van arbeidsdeling in het geheel der produktieverhoudingen ook niet zonder *politieke* konsekwenties, want het 'terugtrekken' en — zie hierboven — onzichtbaar worden van de eigendomsaspecten impliceert, dat het socialisme niet gerealiseerd is met de 'onteigening van de laatste onteigenaars', zoals Marx min of meer suggereert in 'Das Kapital' I¹⁰, maar méér vereist. Lenin benadrukt, dat men daartoe zowel het onderscheid tussen stad en platteland als het onderscheid tussen hand- en hoofdarbeid dient op te heffen. Of in de woorden van Jung: 'Dit betekent het overwinnen van de door het socialisme aangetroffen voorwaarden van de arbeidsdeling en koöperatie. (...) Echter, dit proces reikt tot ver in de opbouw van een kommunistische maatschappij.'¹¹

3.

Zoals gezegd moet voor het begrijpen van de werkelijke beweging van de klassen mede in het onderzoek worden betrokken de ontwikkeling van hun belangen, van hun ideologie, hun bewustzijn en organisatie.

Poulantzas is van mening, dat een klasse is gedefinieerd door zijn positie in *het geheel* van de maatschappelijke arbeidsdeling, die ook en tegelijk de politieke en ideologische verhoudingen omsluit. 'Deze verhoudingen komen niet simpelweg achter de "reeds voor handen zijnde" produktieverhoudingen aan, maar zijn als zodanig in de konstituering van de produktieverhoudingen aanwezig, zulks in een voor elke produktiewijze specifieke vorm. Het produktie- en uitbuitingsproces is tegelijkertijd het reproductieproces van de politieke en ideologische heerschappij- annex onderschikkingsverhoudingen.'¹² Met de objektivering van deze 'bovenbouwstructuren' vermijdt Poulantzas een positie, die zoals hij zelf zegt, onderscheidt tussen enerzijds een 'kale' economische 'structuur', die de posities bepaalt en anderzijds een klassenstrijd, die zich uitstrekt over de politieke en ideologische sfeer.¹³

9. Karl Marx, *Das Kapital* III, Berlijn 1973, p. 396.

10. Karl Marx, *Das Kapital* I, Berlijn 1972; 'Negation der Negation', p. 791.

11. Jung, p. 43 en p. 30.

12. Poulantzas, *Klassen im Kapitalismus — heute*, p. 21.

13. *Ibid.*, p. 16.

Konstateringen als deze maken inderdaad het ontbrekende stukje uit van de puzzel der klassenverhoudingen, maar problemen van ekonomisme en voluntarisme kunnen alleen vermeden worden als het stukje op de juiste wijze wordt ingevoegd. Politieke en ideologische verhoudingen zijn, onverlet hun objectieve realiteitsgehalte, ten opzichte van produktiekrachten en -verhoudingen analytisch ondergeschikte geleidingen van de maatschappelijke totaliteit. Logisch krijgen zij eerst hun vorm na en door de dialectiek van produktiekrachten en -verhoudingen. In deze volgorde en samenhang dienen zij dus te worden begrepen.¹⁴

Wat is dan de bijzondere aard van het ideologische en de bijzondere aard van het politieke? Gelijk Althusser stelt¹⁵, vertegenwoordigt de ideologie de denkbeeldige ('imaginaire') verhouding van de individuen tot hun werkelijke bestaansvoorwaarden: de produktieverhoudingen alsmede de daaruit afgeleide verhoudingen. Dit geheel van 'ideeën' of 'voorstellingen' is niet een zuiver 'geistige' aangelegenheid, maar heeft langs twee, verbonden, wegen steeds ook een materieel, een 'objectief' bestaan: niet slechts in die zin dat het niet gaat om de toevallige denkbeelden van deze of gene individuen, maar de ideologie die individuen daarentegen min of meer als maatschappelijk 'gegeven' verschijnt. Dit laatste bovendien ook steeds in de vorm van *'materiele handelingen, die deel uitmaken van materiele praktijken en worden geregeld door materiele rituelen, die op hun beurt worden gedefinieerd door het materiele ideologische apparaat, waarvan de ideeën van (de individuen) afkomstig zijn'*.¹⁶

Daarmee wil niet gezegd zijn, dat deze 'apparaten' (bijv. kerken, onderwijs, gezin) de ideologie zelfstandig creëren. Bedoeld is veeleer, dat de ideologie in haar bijzondere vormen in de 'apparaten' werkelijkheid wordt, terwijl deze vormen hun oorzaak elders vinden: in de in de klassenstrijd verwikkelde maatschappelijke klassen, hun bestaansvoorwaarden, hun praktijken, hun strijdervaringen. Daarmee is de realisatie van de ideologieën in de 'apparaten' tevens als een aspect van de klassenstrijd begrepen.

14. Als Poulantzas echter noteert, dat 'de produktieverhoudingen (...) steeds het arbeidsproces en de produktiekrachten (*beheersen*)' (ibid., p. 21; onze accentuering), betekent dit niets minder dan dat de geschiedenis van de klassenstrijd wordt tot een geschiedenis door klassenstrijd, een wezenlijke *subjektieve* kwestie. Poulantzas, inderdaad: 'Het gaat echter zeer zeker om een eerste (?) — TF/WM) reproductie (van de maatschappelijke klassen — TF/WM) in en door de klassenstrijd op alle niveaus van de maatschappelijke arbeidsdeling' (ibid., p. 30). Daarmee wordt de klassenstrijd uit de klassenstrijd verklaard.

15. Althusser, *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, Hamburg/Berlijn 1977; het gaat hier in het bijzonder om het artikel 'Ueber die Ideologie', pp. 130-51.

16. Althusser, p. 139.

Komen wij dan nog beknopt te spreken over de aard van het politieke. Wij hebben gezien, dat sociale formaties die berusten op de private eigendom van produktiemiddelen worden gekenmerkt door het bestaan van tegenstellingen, klassentegenstellingen. De onverzoenbaarheid van deze, in de kern economische, tegenstellingen impliceert dat in de betreffende formaties vanuit de economie als zodanig geen voorwaarden gevonden kunnen worden voor een althans relatieve stabiliteit. *'Zulk een maatschappij (waarin klassen-tegenstellingen aanwezig zijn — TF/WM) kan alleen bestaan, hetzij in een voortdurende openlijke strijd van deze klassen tegen elkaar, hetzij onder de heerschappij van een derde macht, die in schijn boven de met elkaar strijdende klassen staande, hun openlijke strijd onderdrukt en hen de klassenstrijd hoogstens op economisch gebied, in zogenaamd wettige vorm liet uitvechten.'*¹⁷

Deze 'derde macht' is de staat, inderdaad een ogenschijnlijk buiten-economische, boven de klassen staande macht, die weliswaar de tegenstellingen niet oplost, maar op meer of minder gewelddadige wijze de voorwaarden schept en/of in stand houdt waaronder de produktie en de betreffende sociale formatie als geheel desondanks kunnen blijven functioneren. Ontstaan in en door het klassenconflict zelf, is deze staat *'in de regel de staat van de machtigste, economisch heersende klasse, die door zijn tussenkomst ook de politiek heersende klasse wordt en zo de middelen verwerft om de onderdrukte klasse er onder te houden en uit te buiten'*.¹⁸

Moeten wij op dit punt afzien van een nadere precisering van het begrip van de staat (al kan worden opgemerkt, dat Engels tenminste op deze plaats nogal onzorgvuldig met deze categorie omspringt, in die zin dat de kracht van de onderdrukte klassen daarin niet tot uitdrukking komt), met het zojuist geformuleerde hebben wij toch de kern in handen van een algemene definitie van het politieke, dat wij in navolging van Poulantzas zullen beschouwen als het geheel van menselijke praktijken, dat gericht is op de staat en in en door de staat als organisator van de eenheid van een sociale formatie deze eenheid zoekt te transformeren dan wel te handhaven.¹⁹

Overigens geschiedt dit steunen op Poulantzas onder enig voorbehoud, zulks omdat wij ons niet aan de indruk kunnen onttrekken, dat hij zijn argument enigszins cirkulair opbouwt. Als men in deze de zaken precies neemt, dient men eerst de 'sfeer' van het politieke inhoudelijk af te bakenen alvorens men enige (klassen-)praktijken tot politieke praktijken kan

17. Friedrich Engels, *'De Oorsprong Van Het Gezin, Van De Particuliere Eigendom En Van De Staat'*, Amsterdam 1971, p. 208; onze accentuering.

18. *Ibid.*, p. 211.

19. Zie Poulantzas, *Political Power And Social Classes*, Londen 1970, pp. 42-3.

bestempelen. Poulantzas evenwel volgt min of meer de omgekeerde weg, spreekt van meet af aan over 'politieke klassepraktijken' om deze pas later expliciet in een betrekking tot de staat te stellen. Op deze wijze krijgt men dan nogal tautologisch aandoende formuleringen als 'deze definitie van het politieke als de relatie tussen politieke praktijk en de staat',²⁰ en wordt de schijn gewekt, dat 'politieke praktijk' ook los van de staat kan bestaan.

3. Een algemene profilering van de 'oude' middenstand

'De kleine burgers ontwaarden met schrik dat ze zich, door de arbeiders neer te slaan, weerloos hadden overgeleverd aan de banden van hun schuldeisers. Hun bankroet, dat zich sinds februari chronisch had voortgesleept en waar schijnbaar geen acht op was geslagen, werd na juni openlijk geproclameerd. Hun nominale eigendom had men onaangetast gelaten zolang het zaak was hen, uit naam van de eigendom, het strijdperk in te drijven. Nu, nadat de grote kwestie met het proletariaat geregeld was, kon ook het kleine zaakje met de kruidenier weer geregeld worden.' (Karl Marx, 'De Klassenstrijd in Frankrijk')

3.1. Inleiding

De 'oude' middenstand (over het waarom van de aanhalingstekens rond het adjectief komen wij nog uitgebreid te spreken) is wel omschreven als 'samengesteld uit enerzijds en anderzijds (...) de vleesgeworden tegenspraak'. Alsof deze karakterisering van Marx (in een brief aan J.B. Schweitzer) tegelijkertijd een methodisch imperatief is, vinden we haar terug als een opvallende meerduidigheid in een aantal pogingen om de ontwikkeling van de kleine producenten en winkeliers nader te bepalen. Een selectie uit het Kursbuch 'Wir Kleinbürger'²¹ mag deze stelling illustreren en geeft tevens aan welke vragen beantwoord moeten worden vooraleer uitspraken kunnen worden gedaan over de middenstand en zijn (politieke) betekenis.

De betreffende Kursbuch-auteurs (in het bijzonder: Urs Jaeggi, Alfred Krovoza, Axel Oestmann en Heinz-Gerhard Haupt) vinden elkaar in de reeds door Marx en Engels in 'Het Communistisch Manifest' polemisch geformuleerde stelling, dat de ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze de kleine eigendom op zijn zachtste gezegd geen goed heeft gedaan. Over de precieze economische uitwerking en de politieke konsekwenties van dit gegeven bestaat echter grote onenigheid.

20. *Ibid.*, p. 46.

21. Berlijn 1976.

Zo stelt Jaeggi: *'Het aandeel van de kleine zelfstandigen aan de beroepsbevolking, de bijdrage van deze groep aan het nationaal produkt, is intussen snel afgenomen, haar economische onaangepastheid zo eklatant (...) weliswaar heeft de eliminatie van de middenstand hierdoor niet plaatsgevonden (...) tegenwoordig vegeteert het oude ambacht en het kleinbedrijf, met weinig uitzonderingen, wordt nog juist geduld, meestal als louter "aanhangsel" (...) momenteel is de oude middenstand, ook politiek, zonder betekenis. Een herinnering uit het verleden.'*²²

Waar voor Jaeggi de kleinburgerij dus te weinig betekenis heeft om politiek (mee) te bedrijven, dicht Haupt haar, op grond van een toenemende afhankelijkheid van het kapitaal, een konsekwent conservatieve opstelling toe²³, terwijl voor Krovoza en Oestmann de konklusie weer een andere is, de kleinburger is ... verdwenen: 'Hij is — politiek in de sociaal-demokratie, ekonomisch in de beambtengelederen — opgegaan in de massa.'²⁴

Het ekonomisch aspekt van deze 'oplossing' brengt ons bij het tweede hoofdbezwaar, dat de verrichtingen van de genoemde auteurs aankleeft en dat wel moet opduiken, waar men zich om het precieze karakter van de onderzochte groepering niet veel zorgen maakt. Bedoeld is hier de gemakkelijk ondernomen samenvoeging van 'oude' en zogeheten 'nieuwe middenstand' (technici, beambten, vrije beroepen e.d.) tot één grote, amorse, maatschappelijke middenmoot. Zo maakt bijvoorbeeld Haupt nergens duidelijk waarom men onder kleinburgerij zou verstaan '*... zowel alle bezitters van produktiemiddelen (...) die niet in staat zijn op grote schaal te produceren, alsook de niet produktieve loonarbeiders of zelfstandigen, die van het maatschappelijk meerprodukt leven*'.²⁵

Deze samenvoeging van beide 'middenstanden' is minder vanzelfsprekend dan wordt beweerd en zal hier nader moeten worden onderzocht: wat dient men precies onder kleinburgerij of 'oude' middenstand te verstaan en is deze groepering *als klasse* benoembaar? Evenals een nauwkeuriger begripsbepaling van de middenstand, verdient een preciezer onderzoek naar zijn reeds zo lang verkondigde verdwijning (de zgn. polarisatiethese) de aandacht. Tenslotte dient de vraag te worden gesteld naar de met de ekonomische ontwikkeling van de middenstand gepaard gaande ideologische en sociaal-psychologische processen en naar de uit het aldus gewonnen kompleks af te leiden taxatie in het licht van een bondgenotenpolitiek.

22. *Ibid.*, pp. 155-6.

23. *Ibid.*, p. 177.

24. *Ibid.*, p. 41.

25. *Ibid.*, p. 173.

3.2. 'Oude' middenstand en 'nieuwe middenstand'

Een der opmerkelijkste veranderingen in de sociale structuur van het moderne kapitalisme is de sterke toeneming van het aantal niet of minder direct bij de materiële produktie betrokken loonafhankelijken. Voor West-Duitsland bij voorbeeld noteert Steiner tussen 1880 en 1960 een verachtvoudiging van het procentuele aandeel van alleen al de 'Angestellten', terwijl de 'Beambten', hoewel iets minder sterk stijgend, 'in tegenstelling tot de overige statistische categorieën (bedoeld zijn: arbeiders, zelfstandigen en meewerkende familieleden — TF/WM) in hun totaliteit (ook) een positieve ontwikkelingstendentie (laten zien)',²⁶

Een van de theorieën, die deze ontwikkelingen sociologisch hebben begeleid, was en is de ideologisch aantrekkelijke konstruktie van een breed ('gematigd' en 'redelijk') maatschappelijk midden. Verre van het door Marx beweerde verdwijnen van de middenstand, verre ook van een voortschrijdende 'dichotomisering' en polarisering van de sociale structuur van het kapitalisme, hadden genoemde tendensen een voortdurend aanzwellende (nieuwe) middenstand aan het licht gebracht, waarin 'oude' middenstand en arbeidersklasse opgingen. Op grond van de nieuwe ontwikkelingen zou de uit de eerste fasen van de industriële ontwikkeling daterende klassenmaatschappij nu zijn getransformeerd in 'het wetenschappelijke monstrum van een "gelijkgeschakelde middenstandsmaatschappij", de parodie op een klassenloze maatschappij, die moest doen geloven "dat een interpretatie van onze maatschappijstructuur als klassenmaatschappij niet meer vol te houden is" (Schelsky).'²⁷

Dergelijke opvattingen konden in zekere zin een aanknopingspunt vinden in bepaalde facetten van de feitelijke ontwikkeling van het naoorlogse kapitalisme. Zo groeide bijvoorbeeld ook in sociaal-demokratische kring,

26. Helmut Steiner, 'Soziale Strukturveränderungen im modernen Kapitalismus', Frankfurt a/M 1972, pp. 22-3. Inderdaad gaat het om groeperingen, zoals gedefinieerd in de officiële beroepsstatistiek. Dit betekent niet zelden een rubricering naar uiterlijkheden en een daarmee korresponderende verwaarlozing van fundamentele verschillen. Zo verenigt de categorie 'zelfstandigen' zulke kwalitatief uiteenlopende posities als die van de bankier en de marktkoopman.

Ondanks deze beperkingen vormen genoemde statistieken niettemin een aanwijzing voor de feitelijke ontwikkelingen. Steiner hanteert deze statistieken als uitgangspunt, om zich vervolgens meer klassentheoretisch bezig te houden met (vooral) de categorie van de 'Angestellten'. Een interessante poging daartoe doet ook Poulantzas in zijn hier meer-malen geciteerde werk 'Klassen im Kapitalismus - heute'. Over het gehalte van deze poging komen wij in het verloop van deze paragraaf nog te spreken.

27. Annette Leppert-Fögen, 'Die deklassierte Klasse/Studien zur Geschichte und Ideologie des Kleinbürgertums', Frankfurt a/M 1974, p. 24.

op grond van het onbelemmerde en voorspoedige economisch verloop en de relatief langdurige klassenvrede, die dit (mede) mogelijk maakte, de overtuiging dat het kapitalisme een betrekkelijk stabiele vorm had aangenomen. Er was werk in overvloed, het konsumptiepeil kon geleidelijk aan toenemen, de meest schrijnende verschillen zouden kunnen worden gladgestreken, kortom: de bomen groeiden, zo leek het, tot de hemel en belemmerden al doende een helder zicht op de klassentegenstellingen, waarvan men het bestaan dan ook moeiteloos kon reserveren voor het einde van de vorige en het begin van deze eeuw. Bovenop deze ideologische reflexie van de globale, naoorlogse kapitalistische ontwikkeling kwam vervolgens, hier vroeger, daar later, de veranderende technologie het algemene 'klassenloze' beeld nog eens bevestigen: mechanisatie e.d. maakte een einde aan veel 'nederig' en smerig werk (zonder dat dit overigens geheel verdween), creëerde daartegenover meer schone activiteiten en deed daarmee het stereotiepe beeld van de groezelige proletariër verbleken. Echt zware lichamelijke arbeid zou tot het verleden gaan behoren, waarmee de basis aan de arbeidersklasse leek te ontvallen. Integendeel leek er alles voor te zorgen hen in te lijven bij een 'nieuwe middenstand', die zo dan ook tot enorme proporties uitgilde.

Intussen zijn werkelijkheid en (ideologische) wenselijkheid nog steeds twee verschillende dingen. Zo kon bij voorbeeld Schelsky zijn 'middenstandsmaatschappij' dan ook slechts voor elkaar krijgen door maatschappelijke groepen op te vatten als op beslissende wijze bepaald door het beeld, dat zij van zichzelf hebben, waarmee elk objectief criterium wordt vervangen door een kruisje op het enquêteformulier.

Kan men dit nog afdoen als een nauwelijks serieus te nemen probeersel, anderzijds moeten toch ook die pogingen bekritiseerd worden, die vanuit reële verschillen in maatschappelijk bewustzijn en gedrag tussen arbeiders en 'Angestellten' en zekere overeenkomsten op deze punten tussen 'oude' en 'nieuwe' middenstand tot een samentrekking van deze beide groeperingen besluiten. Op welke wijze de zogenaamde 'middengroepen' zich in bewustzijns- en gedragsstructuren ook van arbeiders mogen onderscheiden (en, zo zou men kunnen toevoegen: een 'middenstandsbewustzijn' mogen benaderen), dit zegt toch niet het minste over een objectief behoren tot deze of gene klasse. Zoals wij in het vorige hoofdstuk hebben vastgesteld, is hier van doorslaggevend belang de positie die men inneemt ten aanzien van de eigendom en de maatschappelijke arbeidsdeling, als cruciale momenten in het geheel der produktieverhoudingen. Deze verschillende posities, deze verschillende functies in het maatschappelijk arbeidsproces kunnen onder bepaalde verhoudingen resulteren in verschillen in bewustzijn en gedrag, die men echter slechts kan *verzelfstandigen* op straffe van een vervallen in heilloos idealisme.

Leppert geeft scherp aan, dat het hierbij gaat om — ook politiek! —

belangrijker zaken dan haarkloverij: *'Op grond van welke criteria men de beampten ook onderscheidt van industriearbeiders — zij vormen, meer nog dan deze laatsten, een volstrekt moderne laag. Zo zeer als de oude middenstand door de kapitalistische produktie werd onderworpen, zo zeer danken de beampten hun sociale bestaan juist aan een voortgeschreden kapitalistische ontwikkeling. Hun kategorisering onder het "standsbegrip", dat verwijst naar de prekapitalistische herkomst van een geleding van kleinbandelaren en neringdoenden, is dan ook niet in overeenstemming met hun functie in het economisch proces.*'²⁸

Ook bij Poulantzas — hoewel moeilijk ervan te verdenken, dat hij er op uit zou zijn de klassenstrijd, de klassentegenstellingen uit het maatschappelijk beeld te laten verdwijnen — schuiven 'oude' en 'nieuwe' middenstand ('Das traditionelle Kleinbürgertum und das neue Kleinbürgertum', zoals de titel luidt van het derde en belangrijkste essay uit 'Klassen im Kapitalismus - heute') tot één geheel ineen. Dit op grond van de postulering dat, hoewel beider economische posities verschillen, er economisch gezien een *negatieve* overeenkomst bestaat in die zin, dat 'oude' en 'nieuwe' kleinburgers beiden noch tot de arbeidersklasse noch tot de bourgeoisie behoren. Juist deze overeenkomst leidt volgens Poulantzas tot een gemeenschappelijkheid van politieke en ideologische resultaten.²⁹ Naar de precieze aard van de genoemde 'overeenkomst' moeten we gissen, de beweerde 'gemeenschappelijkheid' beschouwt de auteur niettemin als een voldoende basis voor het 'vastleggen' van beide groeperingen in één klasse, omdat een structurele klassebepaling zich niet beperkt tot de produktieverhoudingen. Moge deze stelling op zich juist zijn, te zeggen dat de politieke en ideologische verhoudingen eveneens in de analyse moeten worden betrokken is iets anders dan deze verhoudingen als doorslaggevend bestempelen, en dat is precies het punt waarop Poulantzas hier uitkomt. Ondanks zichzelf: *'De positie binnen de economische verhoudingen speelt toch de hoofdrol in de bepaling van de maatschappelijke klassen.'*³⁰

In een voor het overige nogal formalistische kritiek³¹ wijst Erik O. Wright er voorts op, dat de zo reeds twijfelachtige konstruktie van 'oude' en 'nieuwe' middenstand als één klasse nog verder ondergraven wordt doordat de door Poulantzas gesignaleerde ideologische overeenkomsten, eenmaal op hun inhoud beproefd, niet zelden omslaan in verschillen. Waar men beide

28. *Ibid.*, pp. 19-20.

29. *Klassen im Kapitalismus — heute*, p. 178.

30. *Ibid.*, p. 17.

31. Erik Olin Wright, 'Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies', in: *New Left Review* 98, Londen 1976.

groeperingen bij voorbeeld een individualistische instelling geenszins kan ontzeggen, is toch, aldus Wright 'het individualisme van de twee categorieën (...) uiterst verschillend'³², en laten 'individuele autonomie' en een organisatie-vijandige opstelling (de 'oude' kleinburgers) en 'careerist individualism' gekoppeld aan de wens tot 'organizational mobility' zich niet zonder wrijving als individualisme onder één noemer brengen.

Terwijl de discussie over de 'nieuwe middenstand' en zijn 'Klassen-zugehörigkeit' in alle hevigheid voortwoedt, gaat het er op deze plaats veeleer om hem begripsmatig af te scheiden van de groepering die hier ter discussie staat en die, ongeacht eventuele overeenkomsten in het *beleven* van de maatschappelijke positie, een wezenlijk verschillende plaats in het geheel der produktieverhoudingen inneemt.

In de literatuur over de 'oude' middenstand stuit men, naast een nauwelijks verholen meewarigheid, herhaaldelijk op nogal nadrukkelijk naar het verleden verwijzende termen. Zo valt bij Leppert meer dan eens het woord 'anachronisme', wenst Jaeggi aan de betrokken groepering te refereren zijnde 'historische Reminiscenz' en bewijst Marx zijn sarkastisch talent, als hij spreekt over *'de klasse, die in de beschaafde maatschappij de barbaarsheid vertegenwoordigt'*.³³ Tenslotte is in deze beschouwing totnutoe steeds de aanduiding 'oude' middenstand gebruikt.

Willekeurig zijn dergelijke 'historische' referenties geenszins. Inzoverre hebben wij in dit geval met een 'overblijfsel van het verleden' (H. Jung) te doen, een economisch 'fossiel' in modern-kapitalistische aardlagen, dat de bijzondere verhouding ten aanzien van de arbeid en de eigendom, die voor de groepering in kwestie kenmerkend is, zijn oorsprong heeft in de feodaliteit. Het cruciale element op het punt der produktieverhoudingen hierin was — en is, als criterium voor de toerekening tot de middenstand, nog steeds — produktie van de bestaansvoorwaarden op grondslag van eigen arbeid en eigen arbeidsmiddelen. Deze bijzondere combinatie, die de kern van de maatschappelijke kwaliteit van de middenstand bepaalt, blijft niet beperkt tot de sfeer van de direkte produktie alleen: 'oude' middenstand omvat ook bestaansvormen op basis van eigen arbeid en eigendom in de distributie, cirkulatie en dienstverlening. Engels brengt de betreffende verhoudingen op volgende wijze in beeld: *'Vóór de kapitalistische produktie, in de Middeleeuwen dus, bestond algemeen kleinbedrijf, gebaseerd op de privaateigendom van de arbeiders over hun produktiemiddelen: de akkerbouw van de kleine vrije of horige boeren, het handwerk in de steden. De arbeidsmiddelen (...)*

32. *Ibid.*, p. 24.

33. Karl Marx, *'De Klassenstrijd in Frankrijk'*, Amsterdam 1974, p. 79.

*waren arbeidsmiddelen van de enkeling, slechts berekend op het gebruik door de enkeling, dus noodzakelijk klein, dwergachtig en beperkt. Maar juist daarom behoorden zij in de regel aan de producent zelf toe. (...) Zelfs daar waar vreemde hulp gebruikt werd, bleef deze in de regel bijzaak en werd vaak behalve in de vorm van loon ook nog op andere wijze vergoed. (...) Slechts waar een overschot van de produkten boven (het eigen) verbruik bestaat, wordt dit overschot ten verkoop aangeboden en wordt aan ruil onderbevig: de warenproduktie is dus pas in haar ontstaansperiode.*³⁴

Natuurlijk kan een onderzoek naar de 'oude' middenstand zich er niet toe beperken hem te beschouwen als een overblijfsel van de feodaliteit. Het gaat er om de betrokken groepering, geïntegreerd in de kapitalistische werkelijkheid, ook op basis van de kapitalistische produktieverhoudingen, d.w.z. in zijn 'moderne' vorm te begrijpen. Dit raakt het probleem van de onderlinge verhouding van verschillende produktiewijzen (hier specifiek: de 'kleine', individuele warenproduktie en de kapitalistische warenproduktie als *maatschappelijke* produktie, de — althans op fabrieksniveau — planmatige samenwerking van een aantal producenten onder het kommando van het kapitaal) alsmede de relatie tussen produktiewijze(n) en maatschappij. Deze beide zijn niet hetzelfde, maatschappij is daarentegen de 'ruimte' waarbinnen een bepaalde produktiewijze bestaat en wordt gereproduceerd. Hiermee is niet noodzakelijk eksklusiviteit geïmpliceerd, of, wat hetzelfde is, het bestaan van verschillende produktiewijzen in een en dezelfde sociale formatie uitgesloten. Integendeel, 'een sociale formatie vertoont als werkelijk-konkreet

34. Friedrich Engels, *'De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap'*, Nijmegen 1971, pp. 56-8 en 73. Bij dit citaat van Engels is enige terughoudendheid op zijn plaats. Wij zijn althans niet geneigd de hier (maar ook elders: zie bijv. de *'Anti-Dühring'*, pp. 248-65) gelanceerde suggestie over te nemen, die de 'eenvoudige' of 'kleine' warenproduktie in zijn algemeenheid tot het dominante voorstadium van de kapitalistische ontwikkeling, tot de feodale produktiewijze verheft. Hoewel er ten aanzien van de feodaliteit nog veel op te helderen valt, is wel zoveel duidelijk dat deze 'kleine' warenproduktie zich concentreerde in steden en daar in vergaande mate ondergeschikt was aan de economische en politieke heerschappij van de grondeigendom. De agrarische produktie overheerste: weliswaar ook kleinbedrijf, maar zeer beslist niet, zoals Engels stelt, 'gebaseerd op de privaateigendom (...) over (de) produktiemiddelen'. Dit zou reeds een economische en politieke zelfstandigheid impliceren, die aan de middeleeuwse ordening volkomen vreemd was.

Overigens is de fout, die Engels begaat, zeldzaam noch onbegrijpelijk. Bij Marx' *'Nachwuchs'* kan men meermalen dezelfde konstruktie aantreffen, die ontstaans-geschiedenis en ontstaanstheorie van het kapitalisme met elkaar verwart. Inderdaad kan vanuit het bestaan van het kapitalisme de 'eenvoudige' warenproduktie als ontstaans-voorwaarde voor dit stelsel worden afgeleid. Over de historische vorm en de schaal die deze 'kleine' warenproduktie steeds heeft aangenomen beslist intussen minder een theorie van de kapitalistische warenproduktie dan de geschiedenis zelf.

objekt een specifieke combinatie, een specifiek elkaar overlappen van verscheidene "zuivere" produktiewijzen'.³⁵

'Zuivere' produktiewijzen kunnen slechts bestaan op een algemeen en abstrakt niveau. Konkreet-maatschappelijk vindt men ze niet onveranderd terug. De verschillende produktiewijzen zijn elkaar niet uiterlijk, maar vormen een kompleks geheel van betrekkingen, echter steeds onder dominantie van een dier produktiewijzen, welke het gezicht van een sociale formatie bepaalt en 'ten opzichte van andere produktiewijzen en -vormen komplexe processen teweegbrengt van instandhouding en vernietiging'.³⁶

Met de vaststelling 'pro forma', dat voor de in het onderhavige kader behandelde problematiek de dominantie van de kapitalistische produktiewijze uitgangspunt is, gaat het er nu inderdaad (mede) om de 'oude' middenstand als drager van een niet-kapitalistische produktiewijze te onderzoeken op het punt van (de veranderingen in) zijn positie en funktioneren in en door (de ontwikkeling van) het kapitalisme. Komen wij nog uitgebreid te spreken over de historische konfrontatie van beide produktiewijzen en enkele algemene resultaten, op deze plaats moeten we ons afvragen hoe in het licht van de dominantie van de kapitalistische produktiewijze de positie van de middenstand in het geheel der produktieverhoudingen, zijn klassepositie, moet worden afgebakend.

Juist vanwege zijn volledige integratie in het kapitalistische produktiesysteem en de daarmee gepaard gaande karakterverandering, zelfs tot het niveau dat óók — zij het niet overwegend — loonarbeid wordt uitgebuit, verwerpt Jung het gebruik van de term *middenstand*, daarmede de historische fundering van de betrokken groepering in het feodale standenstelsel latend voor wat zij is.

Op dezelfde gronden hanteren wij de term middenstand meer in aansluiting bij het gangbare spraakgebruik dan als aanduiding van de huidige maatschappelijke positie. Anderzijds, en belangrijker, verzet Jung zich ook tegen het gebruik van het begrip klasse. Hij prefereert de term 'Schicht' (laag), zijnde de meest adekwate uitdrukking van het maatschappelijk gewicht en perspectief van de middenstand. Jung bevindt zich daarbij in het gezelschap van Leppert, waar zij stelt: *'Het begrip "laag" is juist dan op zijn plaats, indien sociale groepen hun klassekarakter, d.w.z. de betrokkenen het gemeenschappelijk perspectief op een afdwingbaar maatschappelijk belang hebben verloren.'*³⁷

Een dergelijke stelling duidt op een merkwaardig klassebegrip. Zinsneden

35. *Political Power And Social Classes*, p. 15.

36. *Klassen im Kapitalismus — heute*, p. 22.

37. Leppert, p. 35.

als deze laten zich althans niet anders lezen dan dat enige gemeenschappelijkheid van optreden bepalend is voor het bestaan van een maatschappelijke groepering als klasse. Zeker is met een klasse haar politieke uitdrukking ingesloten, maar het stellen van dergelijk specifieke eisen aan die uitdrukking impliceert de verheffing van 'de politiek' tot maatgevend criterium.

Men moet Jung nageven, dat hij in deze zorgvuldiger opereert dan Leppert. Indachtig het eigen postulaat met betrekking tot de noodzaak 'in elke periode opnieuw de categorieën te ontwikkelen als abstrakties van de konkrete totaliteit' (Jung, p. 55), geeft de auteur van verschillende zijden (ekonomisch, politiek-maatschappelijk) aan hoe de 'oude' middenstand er in zijn algemeenheid momenteel anders voorstaat dan zijn feodale voorganger en tracht hij deze verander(en)de plaats en functie in daarop toegesneden begrippen uit te drukken.

Jung komt er evenwel niet echt uit. Als hij schrijft, dat 'het bestaan overwegend zijn basis vindt in de eigen arbeid en eigen arbeidsmiddelen' (p. 52), dan heeft men daar toch te maken met de speciale, harde klassekern van de middenstand. Maar het lijken vervolgens de vormveranderingen die deze kern ondergaat (zelfstandigheid als formele zelfstandigheid, vrijheid teruggebracht tot de afwezigheid van de prikklok) alsmede overwegingen omtrent het politiek en maatschappelijk gewicht van de middenstand, die Jung doen besluiten tot een reeks van terminologische 'probeersels', zonder daaruit een duidelijke keuze te maken. Uiteindelijk neigt hij naar de term 'Schicht', een begrip waarmee men vrede zou kunnen hebben, als dit uitsluitend zou dienen als indicatie van het *politieke klassepotentieel*, maar zeer zeker niet, als daarmee gemoeid is een vervanging van de *klassestatus* van de middenstand.

Deze status tenslotte, laat zich vastleggen als gesitueerd tussen loonarbeid en kapitaal. Met beide 'categorieën' deelt de middenstand een belangrijk aspekt, terwijl in deze overeenkomsten ook juist de onderscheiding is gelegen: met het proletariaat deelt hij de arbeid, maar hij blijft daarvan gescheiden door hetgeen hem met de bourgeoisie verbindt, het bezit van produktiemiddelen, die op hun beurt door het overwegen van eigen arbeid toch weer niet als kapitaal funktioneren. Het resultaat is een *tussenpositie*, een behoren tot geen van beide maatschappelijke hoofdklassen.

3.3. 'Als een lokomotief over een kruiwagen' (Friedrich Engels)

De kapitalistische produktiewijze dient zich geenszins kant-en-klaar aan bij de totdantoe overwegend op kleinproduktie berustende maatschappijformatie(s), maar kan zich slechts ontwikkelen mede op basis van hetgeen zij, door haar superieure produktief vermogen, gaandeweg bij voortduring *als resultaat* produceert: de onteigening van de kleine, zelfstandige producenten. Het eerste

aspekt van deze beweging, het historisch onteigeningsproces, is door Marx uitputtend beschreven in hoofdstuk 24 van het eerste deel van 'Das Kapital'.³⁸ Het andere aspekt — en daarmee stuiten we op de beroemde polariseringsprognose³⁹ — laat zich moeiteloos terugvinden in bij voorbeeld de navolgende zinsneden: *'Het is duidelijk geworden, dat het de duurzame tendens en de ontwikkelingswet van de kapitalistische produktiewijze is, de produktiemiddelen steeds meer van de arbeid te scheiden en de her en der verspreide produktiemiddelen bij voortduring in grotere eenheden te koncentreran, dat wil zeggen de arbeid in loonarbeid en de produktiemiddelen in kapitaal om te zetten.'*⁴⁰

Anderzijds zijn er de opmerkingen van Engels, wiens plastische specifiek het kleine boerenbedrijf betreffende beeld als titel voor deze paragraaf werd gebruikt, en laat ook Lenin weinig twijfel bestaan over het lot van de kleine producent: *'... zoals in iedere kapitalistische maatschappij onvermijdelijk is, dat een afnemende minderheid van kleine producenten rijk wordt, "zich opwerkt", tot bourgeois wordt, terwijl de overweldigende meerderheid ofwel totaal geruïneerd wordt en verandert in loonarbeiders of paupers, dan wel eeuwig een bijna proletarisch bestaan leidt.'*⁴¹

Intussen verloopt de ontmoeting tussen kruiwag en spoortrein iets gekompliceerder dan sommige, soortgelijk polemische formuleringen van de klassieken van het marxisme zouden kunnen doen vermoeden. Dat het hier gaat om 'komplexe Auswirkungen von Auflösung-Bewahrung' (Poulantzas) en geenszins om een simpele eliminatie, ten gunste van een maatschappij waarin nog slechts bourgeoisie en proletariërs bestaan, zijn Marx en Engels zich ook wel bewust. Een andere konklusie laten de volgende opmerkingen althans niet toe: *'In de landen waar de moderne beschaving zich heeft ontwikkeld, heeft zich een nieuwe kleine burgerij gevormd, die tussen de bourgeoisie en het proletariaat zweeft en als aanvullend deel van de burgerlijke maatschappij zich steeds opnieuw vormt, welke leden echter door de konkurrentie bestendig in het proletariaat worden geslingerd, ja zelfs met de ontwikkeling van de grootindustrie een tijdstip zien naderen, waarop zij als zelfstandig deel van de moderne maatschappij geheel en al verdwijnen en in de handel, in de*

38. Berlijn 1972, hoofdstuk 24.

39. '... de verwachting van het verdwijnen, van het volledig wegzakken van de tussen kapitaal en proletariaat vermalen kleinburgerlijke middenlagen', Leppert, p. 15.

40. *Das Kapital* III, p. 892.

41. Wladimir Iljitsj Lenin, *'Werke'* Band 3: Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland', Berlijn 1971, p. 18.

*manufaktuur, in de landbouw door opzichters en bedienden worden vervangen.*⁴²

Niettemin is bij de bestrijding van de polariseringsprognose, die met uiteenlopende argumenten doch meestentijds kongruente doeleinden (het impliciet of expliciet wegschrijven van de maatschappelijke tegenstellingen) reeds rond de eeuwwisseling een aanvang nam, steeds van genoemde simpele eliminatie uitgegaan, waarmee die bestrijding weliswaar eenvoudiger maar niet evenredig deugdelijk werd. Hebben wij wat dit betreft reeds gewezen op de twijfelachtige konstruktie van de 'middenstandsmaatschappij' (zie paragraaf 2 van dit hoofdstuk), anderzijds is kontra de grondleggers van het marxisme wel gewezen op het ontstaan van een *nieuwe* 'oude' middenstand, in het bijzonder in de reparatie en dienstverlening. Zo bij voorbeeld door de Duitse socioloog Theodor Geiger: 'Inderdaad scheen met betrekking tot de negentiende eeuw de voorspelling van het marxisme ten aanzien van de middenstand in vervulling te gaan. Toen echter trad, reeds voor de Eerste Wereldoorlog, in het bijzonder echter gedurende het "*lange Wochenende*" (het Interbellum — TF/WM) *een verandering in de loop van de ontwikkeling in. (...) Het industriële leven en de techniek zelf boden door hun verdere ontplooiing het handwerk nieuwe kansen. Elektromotor en elektrifikatie werkten als een ware verjongingskuur.*'⁴³

Geiger doelt daarmee op, wat hij noemt, 'een regelmatige stroom van reparatie-arbeid als resultaat van de mechanisering van het gewone leven (auto, stofzuiger, wasmachine, strijkijzer, enz.). De konklusie laat zich niet moeilijk trekken: op grond van het loutere voortbestaan van kleine 'selbstwirtschaftende' eenheden, zij het dan ook met een iets gewijzigde taak, wordt besloten tot de absolute stabiliteit van de middenstand. Verre ervan van het maatschappelijke toneel te verdwijnen, repareert hij zich, klein maar tevreden, naar een nieuwe toekomst.

Intussen verdwijnen hiermee essentiële kwaliteiten (met name de positie in de maatschappelijke arbeidsdeling) c.q. kwaliteitsveranderingen uit het gezichtsveld. Wij zullen nu trachten het proces van verandering in economische positie en betekenis van de 'oude' middenstand in grote trekken na te tekenen. Daarbij zal blijken dat zich achter de betrekkelijk stabiele vorm van het eigen kleine bezit aan en hantering van produktiemiddelen een gekompliceerd proces van eliminatie *en* reproductie voltrekt. Hetgeen niet meer is, maar ook niet minder dan Marx en Engels hebben beweerd. Hoewel reeds werd vastgesteld, dat het begrip van 'de feodaliteit' verre van volledig genoemd kan worden, is in

42. Karl Marx/Friedrich Engels, *'Het Communistisch Manifest'*, Amsterdam 1972, p. 69; onze accentuering.

43. Theodor Geiger, *'Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel'*, geciteerd bij Steiner, pp. 17-8.

elk geval de standengewijze driedeling van de toentertijd vigerende maatschappijformaties niet bestreden. Onder het toezien van de geestelijkheid was met het primaat van de agrarische produktie verbonden de maatschappelijke betekenis van de grondbezittende adel, terwijl 'het werk' uiteindelijk verricht werd door de boeren en — in de opkomende steden — de in gilden georganiseerde 'eenvoudige' warenproduktie, tezamen de derde stand. Met de ontwikkeling van de warenproduktie, politiek begeleid door de afbouw van het absolutisme, vormt zich uit deze 'kleine middenstanden van het feodalisme' (Jung), en daarvan in het bijzonder het stedelijk deel, 'de vroege burgerij, die destijds de technische en maatschappelijke vooruitgang belichaamde'.⁴⁴

Met deze vooruitgang is bedoeld, naast de politieke erosie van de feodale maatschappelijke verhoudingen, de geleidelijke verschuiving van het economisch accent van agrarische naar ambachtelijke produktie.⁴⁵ Aan dit proces van overgang naar (uiteindelijk) de kapitalistische produktiewijze als dominante produktiewijze moeten wij in dit kader in elk geval de volgende twee aspecten onderscheiden:

a. Het eerste aspekt geldt de boeren. In de feodale maatschappij nog 'een "Grundklasse" van de maatschappij (...) die tegenover het feodale grondbezit staat',⁴⁶ begint met het binnendringen van de warenbetrekkingen in de landbouw diens onderschikking aan het kapitaal. De gesloten klasse valt uiteen ten gunste van de reproductie van de klassenstructuur van het kapitalisme op agrarische basis. Dat betekent, met andere woorden, een tendentiële opsplitsing van de voormalige 'Grundklasse' in grote(r) wordende), op kapitalistische basis georganiseerde boerenbedrijven en een voortdurend verder bekneld rakend kleingrondbezit (de uit zijn lijfeigenschap verlost 'Parzellenbauer'), dat '*nog slechts het voorwendsel (vormt), dat de kapitalist veroorlooft winst, interest en rente van de akker te trekken en het aan de landbouwer overlaat te zien, hoe bij er zijn arbeidsloon uitslaat*'.⁴⁷

Het kleine grondeigendom vormt zo een 'natuurlijk' rekruteringsveld voor zowel het industriële als het agrarische proletariaat. Dergelijke ontwikkelingen zijn voor wat betreft voorgaande eeuwen treffend beschreven door Marx⁴⁸ en het meer recente — Russische — verleden door Lenin.⁴⁹

b. Het tweede aspekt betreft de niet-agrarische zelfstandige middenlagen

44. Leppert, p. 248.

45. 'Gewerblich': niet hetzelfde als industrieel, dat een hogere trap van ontwikkeling van de warenproduktie in zijn kapitalistische vorm vooronderstelt.

46. Jung, p. 167.

47. Karl Marx, *'De 18e Brumaire van Louis Bonaparte'*, Amsterdam 1970, p. 136.

48. Zie *Das Kapital*, hoofdstuk 24.

49. *Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland*.

(Jung). Leppert benadrukt de beperkte autonomie van de stedelijke productie onder de voor-kapitalistische, primair *agrarische*, verhoudingen, terwijl de middenstand tegelijk reeds als verzwakt, of in elk geval op beslissende wijze in het nadeel wordt gepresenteerd, nog voor hij goed en wel, ook politiek zelfstandig, op het toneel verschijnt. In het geding is daarbij de economische kracht van vroege vormen van kapitaal. Leppert doelt hier, in navolging van de historicus Gustav Schmoller, op de figuur van de opkoper, achter wie de productie-rechtstreeks-voor-de-klant verdwijnt, terwijl in een volgende fase bovendien nog de *formele* zelfstandigheid van de kleine warenproducent wordt aangetast met de opkomst van de manufaktuur.

Kortom, *'het individuele kleine eigendom aan produktiemiddelen had het kapitaal als maatschappelijke grootheid tegenover zich gevonden lang voor de ingrijpende verandering van de arbeidsmiddelen en het systematisch gebruik van machines was ingezet'*.⁵⁰

Als dan toch over 'dragere van de produktie' gesproken wordt, dan wil daarmee gezegd zijn, dat de kleine produktie als voorloper en wegbereider van het kapitalisme aanvankelijk een *zelfstandige* economische rol te vervullen had. En het is juist deze positie, die met het (verder) binnendringen van de kapitalistische produktiewijze aan kwaliteit verliest. De stedelijke middenstand wordt uit de centra van de maatschappelijke produktie verdrongen, plaats en speelruimte van de produktie op basis van het individuele bezit en bewerking van produktiemiddelen worden gaandeweg vaster geklonken aan de eisen welke de kapitalistische ontwikkeling stelt. Tegen theorieën als die van Theodor Geiger brengt Leppert dan ook terecht naar voren, dat verwijzingen naar het numerieke bestaan van het kleinbedrijf geen konklusie toelaten omtrent zijn feitelijke situatie en toekomstmogelijkheden. Haar steunen op Kautsky in deze, is belangrijk genoeg om op deze plaats te worden vermeld: *'Voor alles moet men in het oog houden, dat de konzentratie van het kapitaal niet in alle bedrijfstakingen gelijkmatig verloopt. Het grootbedrijf grijpt het ene gebied na het andere, verdringt het kleinbedrijf uit een gebied zonder dat het daarmee alle kleine ondernemers in het proletariaat slingert. Uit een bedrijvigheid verdreven, zoeken zij nieuwe op. (...) De speelruimte van het kleinbedrijf verenigt zich op deze manier steeds verder, zonder dat het aantal kleine bedrijven in totaal behoeft af te nemen. De ontwikkeling van het grootbedrijf bier uit zich in de toename van het aantal kleine bedrijven daar, in overbezetting van de bedrijfstaking; gaan de kleine ondernemingen op de ene plaats ten onder door de konkurrentie van het grootbedrijf, op een andere plaats verkommeren ze door de overmaat aan konkurrentie die zij elkaar aandoen; zij raken daardoor in toenemende mate afhankelijk van het kapitaal,*

50. Leppert, p. 15.

*worden tot versterkte specialisatie van hun arbeid gedwongen en plaveien zo de weg voor het grootbedrijf, dat vroeger of later ook hier zijn intrede doet.*⁵¹

Hier blijkt duidelijk, dat men geenszins kan spreken van een eenvoudige, rechtlijnig verlopende eliminatie van de middenstand, maar dat de polarisering dient te worden begrepen als een zeer gekompliceerd en tegenstrijdig proces, waarin — door alle schijnbare, d.w.z. zich aan de oppervlakte voltrekkende, tegenbewegingen heen (het ontstaan van nieuwe 'middelst ndige Existenzen') — de beslissende, op het kleinbedrijf negatief uitwerkende invloeden van de (dominerende) kapitalistische produktiewijze steeds weer worden gereproduceerd.

Het karakter van deze ontwikkeling wordt allerwege afgeschilderd als een verdringing van de middenstand uit de centra van het maatschappelijk produktieproces en een gang naar en een onzeker verblijven in de *marges* van het economisch gebeuren. Zo bij voorbeeld bij Leppert: '(...) vormen reparatie en kleinhandel (...) enklaves, waarin de kleinburgerij zich verbergen kan tot het grootkapitaal het wel genoeg vindt', of: *'De grote industrie werpt hen — in de vorm van "uitbesteding" — genadebrood toe of staat hen toe zich te nestelen in die sektoren van de maatschappelijke produktie, die voor het grootbedrijf nog niet of niet meer interessant zijn.*⁵² Formeel-juridisch weliswaar (kleine) zelfstandig(e), neemt de middenstand in het geheel van de maatschappelijke arbeidsdeling een ondergeschikte plaats in, is hij economisch gaandeweg met handen en voeten geklonken geraakt aan een door hem niet noemenswaard beïnvloed proces.

4. 'Die deklassierte Klasse'

Het begrip deklassering, waarnaar de titel van haar boek verwijst, fungeert bij Leppert ten aanzien van de betrokken groepering als het centrale verbindende begrip tussen 'economie' en 'politiek'. De auteur beschouwt het als haar voornaamste opgave om aan te tonen, dat en hoe de economische en

51. Karl Kautsky, *'Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik'*, geciteerd bij Leppert, pp. 18-9.

52. *Ibid.*, p. 246; onze accentuering. Illustratief is bijvoorbeeld voor wat Nederland betreft de gang van zaken in de afgelopen jaren in de reiswereld. Ooit bediend door vele kleinere bureaus, werd deze markt in hoog tempo door met name de banken 'overgenomen', toen met de toename van het aantal buitenlandse vakanties de exploitatie daarvan gaandeweg lukratiever werd.

Voorbeelden als deze wijzen vooruit naar een volgend artikel, waar de konsekwenties van de ontwikkeling van het kapitalisme voor de middenstand, die hier vooral worden behandeld in de vorm van een beschrijving van het historisch proces van verdringing/eliminatie en zijn globale resultaten, zullen worden gepreciseerd onder het aspekt van het huidige kapitalisme in Nederland.

maatschappelijke deklassering van de middenstand hem gaandeweg tot een politieke opstelling hebben gebracht, die zich nauwelijks nog laat vatten in, wat zij noemt, Marx' (en velen na hem) 'merendeels ironische noties' omtrent de middenstand als een politiek voortdurend tussen de beide hoofdklassen van de kapitalistische maatschappij op en neer pendelend gezelschap, maar die veeleer is gekarakteriseerd door een harde, strijd tegen de arbeidersbeweging en een overlopen naar het kontra-revolutionaire kamp, met zijn fascisering als nauwelijks te vermijden resultaat en sluitstuk: *'Zo de kleinburgerij überhaupt nog heen en weer zwenkt, dan in elk geval niet meer tussen de beide voornaamste klassen van de maatschappij.'*⁵³

Op zijn minst een zekere kontrarevolutionaire geneigdheid wordt de middenstand eveneens toegedicht in de verschillende, meer politiek getinte uiteenzettingen van de 'klassieken' van het marxisme. Een nader onderzoek van deze en andere politieke en ideologische contouren en hun relatie met de bijzondere economische en maatschappelijke positie van de middenstand vormt de derde opgave van dit artikel. Daarbij lijkt het zinvol een aantal belangrijke kenmerken van die positie nog eens in herinnering te brengen: de in het algemeen verregaande afhankelijkheid en marginaliteit van de middenstand alsmede de situering tussen loonarbeid en kapitaal. Voorts moet worden gewezen op het geatomiseerde, versnipperde karakter van de betreffende produktiewijze en het bestaan van overwegend gevarieerde, individuele belangen.

In relatie tot de bijzondere positie van de middenstand wijst Poulantzas op het bestaan van politiek-ideologische elementen van anti-kapitalisme, machts-fetisjisme, autoritairisme, een geloof in de mythe van de maatschappelijke ladder, waarlangs de 'besten' en 'bekwaamsten' zich omhoog kunnen werken en, tenslotte, een zekere opstandigheid, een manifeste of latente bereidheid tot (anarchistisch getinte) rebellie.⁵⁴ Met behulp van de beschouwing van Leppert zullen wij nu proberen deze (vaak nauw verweven) elementen iets meer in te vullen.

4.1. Konservatisme en rebellie

Reeds in het 'Communistisch Manifest' schrijven Marx en Engels: 'De middenstanden, de kleine industrieel, de kleine koopman, de handwerksman, de boer, zij allen strijden tegen de bourgeoisie om hun bestaan als middenstand voor de ondergang te behoeden. Zij zijn dus niet revolutionair, maar konservatief.

53. *Ibid.*, p. 32.

54. *Klassen im Kapitalismus — heute*, pp. 246-50.

Erger nog, zij zijn reaktionair, zij trachten het rad der geschiedenis terug te draaien.⁵⁵ Leppert wil daarin nog wel enige nuancering aanbrengen⁵⁶, maar uiteindelijk besluit ook zij tot een *principeel* reaktionair, achterwaarts gericht karakter van alle kleinburgerlijke oppositie.⁵⁷ Dit doet de vraag rijzen naar aard en oorsprong van bedoeld konservatisme, alsook hoe dit zich verhoudt tot de 'radikale oprispingen', of op zijn minst de beweerde afwezigheid van een afwijzen van sociale veranderingen zonder meer.

In Poulantzas' zojuist weergegeven politiek-ideologische reeks is sprake van een element van anti-kapitalisme. Het kapitaal staat als vijandige macht *zowel* tegenover het niet-bezittende proletariaat *als* — dat moge althans in het voorgaande duidelijk geworden zijn — de middenstand. Echter, *'ondanks deze gemeenschappelijke tegenstander bestaan tussen deze beide klassen sociale en politieke verschillen, die voortkomen uit hun onderscheiden verhouding tot de maatschappelijke heersende klasse.'*⁵⁸

Zo de middenstand al 'weerspannige' trekken vertoont, is zijn anti-kapitalisme een 'gemankeerd', een beperkt anti-kapitalisme, dat naar vorm en strekking nauw met zijn specifieke positie is verbonden. In tegenstelling tot het proletariaat blijft de middenstand de door hem bestreden kapitalist op een beslissend punt verwant: ook de 'kleinburgerlijke produktiewijze' berust op het privaatbezit van produktiemiddelen. Onder kapitalistische verhoudingen is de kleine eigendom feitelijk dan wel potentieel voortdurend in gevaar. In het anti-kapitalisme van de middenstand, dat men resulterend uit deze situatie in de geschiedenis praktisch en theoretisch in gevarieerde stromingen en bewegingen ziet doorbreken⁵⁹, *'(verzet) de private eigendom zich (tegen) de private eigendom, tegen zijn "konsekwenties" in de vorm van akumulatie en concentratie op de veranderde technologische basis van het kapitalisme'*.⁶⁰

Inderdaad moet de strijd slechts gaan tegen de konsekwenties, de 'uitwassen' van de vigerende economische verhoudingen en pas op de plaats maken in het zicht van de private eigendom, welke als zodanig niet ter discussie staat en evenmin wordt beschouwd als de oorzaak van de ten nadele van de kleine eigendom verstoorde, en dus: te herstellen, 'Chancengleichheit' en 'eerlijke' concurrentie: *'Doordat de kleinburger de economische sfeer vooraf*

55. *Het Communistisch Manifest*, p. 53.

56. Leppert, p. 10.

57. *Ibid.*, pp. 51-2.

58. *Ibid.*, p. 47.

59. Het anarchisme van Proudhon of Bakoenin, maar ook, indien men Leppert wil volgen: het vroege nationaal-socialisme; *ibid.*, pp. 271 e.v.

60. *Ibid.*, p. 99; onze accentuering.

identificeert met zijn "zaak", geldt de ekonomie voor hem weliswaar als de sfeer waarin onrechtvaardigheden optreden, maar worden de oorzaken daarvan daarentegen onmiddellijk aan de politiek dan wel aan de cirkulatie opgehangen.⁶¹

Ter verklaring wijst Leppert op historische zowel als op de feitelijke positie van de middenstand betrekking hebbende factoren: de specifieke afhankelijkheid van het geld- (vroeger: koopmans- en woeker-) kapitaal geeft het anti-kapitalisme van de middenstand een van het proletarisch verzet onderscheiden stootrichting. Heeft de arbeidersstrijd niet in de cirkulatie doch in het produktief kapitaal zijn direkte aangrijpingspunt, voor de middenstand is het geldkapitaal de grote boosdoener: *'Heeft hij krediet nodig, dan is dat niet alleen als konsument, maar dikwijls ook als producent (...) ten behoeve van een produktie, die hem geen meerwaarde oplevert, omdat hij niet of nauwelijks "vreemde" arbeid gebruikt. De rente die hij het geldkapitaal moet betalen, verschijnt hem daarom niet alleen als puur "verlies" maar betekent ook feitelijk een direkte reductie van het waardeprodukt van zijn eigen arbeid.'*⁶²

'Schijn' wordt het volgens Leppert inderdaad pas, indien deze bijzondere samenhang op de maatschappij als geheel wordt overgeplant en haar ekonomisch funktioneren wordt beschouwd als zijnde in de greep van de 'anonieme', allesverslindende Moloch van het geldkapitaal.

Op deze plaats gaat het er echter om, dat de fixatie op en de verzelfstandiging van de aldus van de produktie losgemaakte cirkulatie resamen met het onvoorwaardelijk vasthouden aan de (kleine) eigendom het anti-kapitalistisch radikalisme van de middenstand een konservatieve rem aanleggen. Zelfs onder het opschrift 'socialisme' werd nimmer de vermaatschappelijking van de produktiemiddelen nagestreefd, maar het bestaan daarvan, zij het ook in kapitalistische vorm en onder kapitalistische leiding, genegeerd ten gunste van (een terugkeren naar) de produktie-in-het-klein, hier en daar (bijv. Proudhon, Dühring) 'radikaal' gekroond met pleidooien voor de afschaffing van geld en handelswinst en de verstrekking van renteloze kredieten.

Zijn met het wijzen op het kleine eigendom en zijn bijzondere afhankelijkheid van cirkulatiemomenten weliswaar aard en beperkingen van het anti-kapitalisme van de middenstand aangegeven, over zijn 'konterrevolutionäre Disposition', zijn beweerde regressiviteit is hiermee nog niet het gehele verhaal

61. *Ibid.*, pp. 10-1.

62. *Ibid.*, p. 51.

verteld. Leppert wijdt juist een belangrijk deel van haar werk aan deze 'gesteldheid', waar zij de sociale psychologie van de middenstand nader tracht te omlijnen. Het centrale thema in deze formuleert zij als volgt: *'Kontra-revolutionaire bewegingen met een massabasis worden in het algemeen gekenmerkt door de paradox, dat deze massa op maatschappelijke problemen en crises reageert op een manier, die geenszins onmiddellijk overeenstemt met haar 'objektieve', d.w.z. uit haar sociaal-ekonomische situatie voortkomende, belangen maar daarmee in het uiterste geval direkt in strijd is: als slachtoffers van het systeem worden zij ertoe gedreven dit systeem met alle geweld te stabiliseren.'*⁶³ Aan de orde is, met andere woorden, de vraag naar het uiteenvallen van objektieve situatie en subjektieve oriëntatie.

Voor Leppert is het antwoord op deze vraag gelegen in de marginale positie van de middenstand, in zijn moeten funktions in een maatschappelijk systeem, dat gedomineerd wordt door belangen en processen, die, zo al ooit, in de loop van de kapitalistische ontwikkeling gaandeweg steeds minder op het middenstandsbelang waren en zijn toegesneden. Het is dit gegeven, dat volgens de auteur verantwoordelijk is voor de neiging tot kontrarevolutionair gedrag. Deze stelling wordt gefundeerd met behulp van de psychologie, waarbij de notie van het zgn. autoritaire karakter als tussenschakel fungeert. Een eerste vraag betreft dan de *algemene* ontstaansvoorwaarden van genoemde neiging. Hier komt het *gezin* en de daarin optredende (sexuele) repressie ten tonele als de voornaamste ontstaansgrond voor de angst voor weerstand en overtreding: de kern van het autoritairisme en oorzaak, dat de onderdrukten niet slechts gehinderd worden in een eventueel verzet tegen hun onderdrukking, maar zelfs de voorwaarden ervan verdedigen.

Is het gezin weliswaar geen exclusief-kleinburgerlijke socialisatie-instantie en is zo het ontstaan van het autoritair karakter niet noodzakelijk en uitsluitend aan specifieke sociale voorwaarden gebonden, met betrekking tot het kleinburgerlijk socialisatieproces luidt Lepperts these, dat dit een boven het maatschappelijk normale niveau uitreikende aanleg tot de vorming van het zogenoemde autoritaire syndroom kreëert, zulks door intensivering en vervorming van bepaalde momenten. De tweede vraag wordt daarmee de vraag naar de *bijzondere* samenhang tussen het gezin en de sociale positie van de middenstand. Het valt dan ten eerste niet moeilijk in te zien, dat in deze maatschappelijke groepering structuur en functie van het gezin zich relatief het sterkst aan de door de kapitalistische ontwikkeling voltrokken 'gesamtschenschaftliche' erosie hebben kunnen onttrekken. Alleen hier valt het sociale lot van het gezin nog *onmiddellijk* samen met een door het gezinshoofd

63. *Ibid.*, pp. 206-7.

geleide onderneming en kan deze, d.w.z. het gezinshoofd, daarop zijn autoriteit baseren, zij het dan ook met de verdringing c.q. onderwerping van het kleinbedrijf in steeds mindere mate. Het (voort)bestaan van het gezin als produktie-eenheid vereist een gemiddeld hechter gezinsleven en creëert zo meer dan 'normale' voorwaarden voor repressie.

Van belang voor het ontstaan van het autoritair karakter acht Leppert echter niet alleen de (over)maat van repressie, maar evenzeer de specifieke hoedanigheid van de normen, die via de socialisatie worden 'ingetrecterd'. Deze normen (zoals plicht, eer, spaarzaamheid en orde; tesamen het stempel van het autoritaire 'Ueber-Ich') zijn weliswaar van burgerlijke afkomst, maar zijn volgens Leppert nergens zo 'star' aan te treffen als in middenstandskringen. Geheel toevallig is dat niet. Juist daar konden deze normen een strengere geldigheid behouden, waar bijvoorbeeld spaarzaamheid ten eerste geboden is om het karige bestaan te rekken.

Totaal-maatschappelijk hebben genoemde normen met de ontwikkeling van het kapitalisme een dergelijk positieve functie niet behouden, zijn zij in dezelfde mate 'irrationeel' geworden als de ontwikkeling van de maatschappelijke rijkdom hun enge interpretatie overbodig maakte. Dit leidt volgens Leppert via twee wegen naar een versterking van de autoritaire trekken in het middenstandskarakter:

- a. voorzover de betreffende normen via het socialisatieproces in de oorspronkelijk enge interpretatie in het referentiekader ingang vinden, verhinderen zij een werkelijkheidsgetrouwe houding ten aanzien van het maatschappelijk gebeuren, versterken zij *irrationaliteit*;
- b. waar hun positieve functie (óók in de middenstandsoptiek, door het konstateerbaar uiteenvallen van 'theorie' en 'praktijk') verdwijnt: spreken over eer en trots, terwijl men dient te knipmessen voor zijn cliëntèle en in de warenmaatschappij een portie verlakkerij feitelijk bij het bestaan hóórt (de eigen waar is altijd de beste, die van een ander altijd slechter) daar dienen deze normen nog slechts, negatief, ter bevestiging van de gestoorde identiteit van de middenstand. Er vindt een afgrenzing naar 'beneden' plaats (de arbeidersklasse, waarvan men zich economisch vaak nauwelijks nog onderscheidt), .. gevolgd door een sterke identifikatie naar 'boven'. In de woorden van Reich: 'Wat economisch ontoereikend is, moet moreel worden gekompenseerd.'⁶⁴

Het resultaat is de rigide hantering van een evenzo rigide normensetelsel, dat, afgesneden van de maatschappelijke realiteit en ontwikkelingen, de basis vormt voor een meer of minder extreem *konventionalisme*, dat volgens Leppert samen met begeleidende verschijnselen als een stereotiepe denktrant

64. Wilhelm Reich, *Massenpsychologie des Faschismus*, geciteerd bij Leppert, p. 229.

en een gebrek aan spontaniteit en fantasie kenmerkend is voor het autoritaire karakter.

Vanzelfsprekend wordt met de identifikatie naar boven de marginaliteit van de middenstand niet bestreden, tussen opwaartse aspiraties en opwaartse mogelijkheden blijft in het algemeen een kloof gapen. Deze diskrepantie, die ook in Adorno's onderzoek naar de autoritaire persoonlijkheid geldt als de maatschappelijke basis bij uitstek van het autoritair karakter, uit zich vooral *individueel*: als agressie naar 'beneden' (de arbeidersklasse, 'alle' mogelijke 'out-groups'), maar vooral als blinde agressie in gezinsverband, waar deze — wederom volgens Adorno — meer dan alle genoemde factoren bijdraagt aan een socialisering richting autoritairisme.

Het ontbreekt de middenstand relatief aan een *maatschappelijke* uitingsmogelijkheid van zijn maatschappelijke onmacht, zoals belangen- of politieke organisatie. Moet een verklaring daarvoor vooral worden gezocht bij zijn economische positie, die — zoals we reeds zagen — is gekenmerkt door versnippering en een overmaat aan belangentegenstellingen, met opmerkingen als deze komen wij aan de verhouding van de middenstand tot 'de politiek'. Alvorens daar in een volgende subparagraaf nader op in te gaan, mogen wij resumerend wellicht vaststellen, dat op deze plaats is geprobeerd aan te geven, dat en hoe in en door de maatschappelijke ontwikkeling zelf in het sociale karakter van de middenstand een aantal elementen tot ontwikkeling wordt gebracht, dat in de subjektieve perceptie van het maatschappelijk gebeuren een vervormende rol speelt en in het algemeen een tendentie creëert tot afhankelijkheid aan de status quo, ondanks de bedreiging die daarin voor diezelfde middenstand ligt opgesloten.

4.2. Middenstand en politiek

Een tweede aspekt van de kausale duiding van de maatschappelijke problemen door de middenstand is de fixatie op de politieke sfeer. Ook hier kan een verklaring *gedeeltelijk* een historische zijn en zou men kunnen vasthouden aan een 'verlenging' van een in de strijd tussen feodaliteit en (opkomend) kapitalisme gevormde zienswijze. De feodaliteit, welks fijnmazige politieke reglementering belemmerend werkte óók op de ontwikkeling van de 'kleine' warenproductie en waarin de materiële voorspoed van de adel, zijn privileges, ogenschijnlijk buiten-economisch (want: niet gebaseerd op persoonlijke arbeid en spaarzaamheid, zoals deze samen het bezit van de kleine ondernemer reguleerden) en dus politiek leken te zijn bepaald.

Waar anderzijds het bezit zelf slechts in zijn 'uitwassen' voor een eventueel uitblijven van een dergelijke voorspoed verantwoordelijk kon worden gehouden, moest de fixatie op het politieke, als de schuld van veel, zo niet

alles, bijna vanzelf voortduren. Deze scheiding van ekonomie en politiek vervolgens eenmaal gegeven, konden en kunnen strikt politieke (in de zin van overheids-)maatregelen ten gunste van de middenstand, maar veeleer nog: het uitblijven daarvan, het zojuist beschreven beeld nog slechts versterken.

Houdt men zich aan de verschillende, in het voorgaande aangehaalde auteurs, dan moet men konstateren, dat deze politieke fixatie in de geschiedenis praktisch-organisatorisch tot weinig meer heeft geleid dan incidentele steun aan bewegingen, die een voldoende vage ideologie bezaten om de 'Hexensabbat der mikroskopischen Einzelinteressen' (voorlopig) in een geheel te integreren. Dit organisatorisch onvermogen van de middenstand werd door Marx scherp onderkend: *'Inzover miljoenen gezinnen onder economische bestaansvoorwaarden leven, die hun levenswijze, hun belangen, en hun ontwikkeling van die van andere klassen scheiden en hen vijandig tegenover de klassen plaatsen, vormen zij een klasse. Inzover er slechts een lokaal verband tussen de kleine boeren bestaat, de gelijkheid van hun belangen geen gemeenschappelijkheid, geen nationaal verband en geen politieke organisatie onder hen schept, vormen zij geen klasse. Zij zijn daarom niet in staat hun klassebelang in hun eigen naam (...) te doen gelden. Zij kunnen zichzelf niet vertegenwoordigen, zij moeten vertegenwoordigd worden. Hun vertegenwoordiger moet tevens hun heer, een autoriteit boven hen blijken te zijn, een onbeperkte regeringsmacht, die hen tegen de andere klassen beschermt en hun van boven regen en zonnenschijn zendt.'*⁶⁵

Naast het organisatorisch in gebreke blijven, dat des te heviger aan de dag moet treden, waar de middenstand meer en gevarieerder belangen omvat dan alleen die van de hierboven genoemde kleine boer, blijken uit deze passage wederom de autoritaire aspiraties van de betrokken maatschappelijke groepering, uit de fixatie op het politieke zich althans in een bijzonder fokus op de staat, juist als gevolg van het onvermogen zijn politieke verlangens in enige organisatie voldoende consistentie en maatschappelijk gewicht mee te geven. Daarbij speelt volgens Poulantzas ook de economische tussenpositie

65. Marx, *De 18e Brumaire*, p. 133. Hoewel minder sterk dan Jung en – vooral – Leppert, neigt ook Marx hier klaarblijkelijk naar enige verwarring van structurele klassenanalyse en klassentheorie. Weliswaar bestaat voor hem de middenstand als klasse, op grond van bepaalde 'economische bestaansvoorwaarden', tegelijk ook is de middenstand volgens Marx géén klasse door zijn vertoonde politieke gebreken. Deze laatste elementen, het zij hier nogmaals gesteld, moeten in de klassentheoretische bepaling van de middenstand worden meegenomen en aan de 'economische bestaansvoorwaarden' worden gerelateerd, maar kunnen deze voorwaarden als analytisch uitgangspunt nimmer vervangen. Dit zou bijvoorbeeld leiden tot de opvatting als zou met een situatie van (langdurige) klassenvrede de arbeidersklasse verdwenen zijn...

een belangrijke rol: *'Uit het feit van zijn economische isolering (...) en zijn afgezonderd zijn van bourgeoisie en arbeidersklasse resulteert een geloof in een neutrale, boven de klassen staande staat: deze kleinburgerij verwacht, dat deze aldus "gedemocratiseerde" staat zijn achteruitgang tot staan brengt, hetgeen overigens een hevige pressie van zijn kant op de staat niet uitsluit. Dat is echter nog niet alles: het isolement van de kleinburger, zijn algemene onvermogen om zich in een eigen autonome partij te organiseren en het feit, dat bij de staatsapparaten tevens beschouwt als een mogelijkheid tot opwaartse sociale mobiliteit, kreëren niet zelden een soort verafgoding van de staat (statolâtrie).*'⁶⁶

Daarbij is het er niet om te doen, via de staat zijn eigen belang door te zetten. Inderdaad gaat het in de middenstandsoptiek om een neutrale staat, die juist een eind moet maken aan het uit 'egoïstische' belangenstrijd resulterende maatschappelijk ongemak: *'Zij (d.w.z. de kleinburgerij – TF/WM) gelooft veeleer, dat de bijzondere voorwaarden van haar bevrijding de algemene voorwaarden zijn, waarbinnen de moderne maatschappij alleen kan worden gered en de klassenstrijd kan worden vermeden.*'⁶⁷ Als zodanig sluit deze neutrale staat perfect aan bij de zelfopvatting van de middenstand als de redelijkheid zelf, als de 'Stand des sozialen Ausgleichs'.

Voor wat betreft de Duitse situatie na de eeuwwisseling wijst Leppert er op hoe juist het totstandkomen van de 'Ausgleich' tussen bourgeoisie en proletariaat *buiten de middenstand om* (parlementair, middels geïnstitutionaliseerd overleg van werkgevers en werknemers) in deze kringen een zeker anti-parlementarisme kon kreëren. In dit geval krijgt de 'staats-verheerlijking' vanzelfsprekend een bijzonder accent. In het algemeen echter wijzen zowel Leppert als Poulantzas op het feit, dat het 'staatsstreven' van de middenstand, moge dit dan ook historisch gediskrediteerd zijn via nationaal-socialisme en bonapartisme, welke stromingen zij het onder verschillende omstandigheden in de middenstand een massa-aanhang vonden, toch niet zelden tevens ook is vergezeld gegaan van een democratische gezindheid.⁶⁸

Hiermee stuiten we tenslotte op de alom verkondigde tweeslachtigheid van de middenstand. Algemener dan de kwestie 'demokratie of diktatuur' betreft het zijn oscilleren tussen een burgerlijke en een proletarische klassepositie als

66. *Klassen im Kapitalismus – heute*, pp. 251-2.

67. *De 18e Brumaire*, p. 56.

68. Daarbij was en is de achterliggende interesse natuurlijk deelname aan de maatschappelijke konstellatie, waarin men nauwelijks een rol te vervullen had (heeft). Waar men, door eigen onmacht en afnemend maatschappelijk gewicht, deze deelname niet kan realiseren, is een vervallen in politieke apathie een begeleidend verschijnsel.

resultaat van zijn economische tussenstelling. Zo schrijft Lenin: *'Tenslotte nemen de boeren, evenals de kleinburgerij in het algemeen (...) een midden-, een tussenpositie in: ze zijn enerzijds een vrij aanzienlijke (...) massa werkers, die verenigd worden door het gemeenschappelijk streven zich van de landbeheer en de kapitalist te bevrijden; anderzijds zijn het op zich zelf staande kleine ondernemers, eigenaars en handelaars. Deze economische positie doet hen onvermijdelijk weifelen tussen het proletariaat en de bourgeoisie.'*⁶⁹

Van een autonome, langdurige politieke klassepositie kan volgens Poulantzas geen sprake zijn, hetgeen een keuze voor bourgeoisie of proletariaat inhoudt. Hij benadrukt, dat men dit niet moet opvatten als een 'vrije val' en deze aarzelingen, dit laveren tussen de beide hoofdklassen niet moet beschouwen als een natuurlijke of wezenlijke trek van de kleinburger. Het gaat om een gekompliceerd proces, waarin ten eerste aan enige zwenking grenzen zijn gesteld door de verschillende fasen en conjuncturen van de kapitalistische ontwikkeling, terwijl op de tweede plaats de zaken meer indirect plaatsvinden en een en ander bij voorbeeld zelden de vorm aanneemt van een expliciet en verklaard bondgenootschap van middenstand en bourgeoisie. In een kapitalistische maatschappij is geen 'derde weg' mogelijk en dit betekent dat de tussenlagen, in weerwil van de mogelijkheid van een relatief autonoom standpunt, onvermijdelijk hetzij de bourgeoisie hetzij de arbeidersklasse in de kaart spelen.

Intussen — wij wezen daar al eerder op — meent Leppert te moeten konstaten, dat van enig laveren nauwelijks nog of zelfs in het geheel niet meer gesproken kan en mag worden. Bij de taxatie van het politieke potentieel van de middenstand moet men volgens haar *'vor allem'* rekening houden met zijn afhankelijkheid van het kapitaal en citeert zij met instemming Hilferding, waar deze opmerkt dat het kleinbedrijf zijn grote broers niet zozeer bestrijdt als wel veel meer is geïnteresseerd in een zo groot mogelijke uitbreiding daarvan.⁷⁰

Nu hebben ook wij in het voorgaande, en dit niet zelden in navolging van Leppert zelf, gewezen op het behoudende, niet essentieel anti-kapitalistische (en daarmee impliciet of expliciet pro-kapitalistische) karakter van de middenstand. Zo min echter als men het kleinburgerlijk politiek 'zwenken' als een 'überhistorische' konstante mag opvatten — en aan de bestrijding van een dergelijk standpunt wijst Leppert vele pagina's om dan tot de konklusie te komen dat de politieke gedaante van de betrokken groepering varieert met de

69. W.I. Lenin, 'Economie en Politiek in het Tijdperk van de Diktatuur van het Proletariaat', in: *'Keuze Uit Zijn Werken'* deel 3, Moskou 1975, p. 283.

70. Leppert, p. 31.

verschillende fasen, die de verhouding tussen de beide hoofdklassen doormaakt — zo gaat het ook niet aan om, in een opvallende tegenspraak met het voorgaande, de huidige verhoudingen te fixeren of tenminste de middenstand op grond van zijn afhankelijkheid van het kapitaal *definitief* van de arbeidersklasse af te snijden.

In de loop van haar betoog bezorgt Leppert een dergelijk 'ekonomisme', zoals dit inleidend kan worden aangetroffen, weliswaar het nodige tegenwicht: zij beklemtoont immers het bestaan van reële ideologische en sociaal-psychologische elementen, die het vasthouden van de middenstand aan de bestaande (kapitalistische) orde bevorderen. Waar zij niettemin de stelling blijft verdedigen, dat een politiek zwenken niet meer aan de orde is, is daarmee toch weer fixatie en onveranderlijkheid geïmpliceerd, ditmaal in de vorm van het ideologische als een kennelijk gesloten of op zijn hoogst slechts eenzijdig, met *burgerlijk*-ideologische elementen te doordringen geheel.

5. Slot

Het bovenstaande is niet meer dan het beeld, dat zich ten aanzien van de middenstand op een meer algemeen niveau uit de literatuur opdringt. Natuurlijk is ook dit beeld gewonnen op basis van onderzoek en waar voorts het kapitalisme en zijn consequenties voor de middenstand niet plotseling essentieel andere trekken vertonen, zodra men vanuit Duitsland of België de Nederlandse grens passeert, mag men verwachten dit algemene beeld ook hier terug te vinden. Een eis zelfs, wil men überhaupt over *algemeen* kunnen spreken.

Niettemin mag niet uit het oog worden verloren, dat '*in de eenheid de essentiële verscheidenheid niet wordt vergeten*'⁷¹, hetgeen zeker een verhandeling moet bedenken, die het tot haar taak (en beweegredenen) rekent te ontdekken, waar in de *Nederlandse* verhoudingen aanknopingspunten te vinden zijn voor de ontwikkeling van politieke bondgenootschappen en welke belemmeringen in het streven daarnaar moeten worden overwonnen.

Ten aanzien van de middenstand heeft een dergelijk onderzoek een tweeledig programma:

1. de beschrijving van de *objektieve* ontwikkeling van de middenstand in de totaliteit van de Nederlandse produktieverhoudingen concentreert zich rond de vraag naar de *kwantitatieve* en de *kwalitatieve* veranderingen. Daarbij staat het eerste aspect voor de toetsing c.q. herkenning van de polarisatie- of concentratiethese, zij het in het volle bewustzijn van de omstandigheid, dat

71. Karl Marx, '*Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*', Berlijn 1974, p. 7.

het louter turven van aantallen slechts een beperkt antwoord oplevert, zoals bleek uit de 'Geiger-diskussie'.⁷² Het registreren van de kwalitatieve ontwikkeling moet zicht geven op de verschuivende economische basis van de Nederlandse middenstand, d.w.z. zijn veranderende plaats (en: afhankelijkheid) binnen de maatschappelijke arbeidsdeling.

Verbonden met deze probleemstelling is de vraag naar de remmende dan wel stimulerende invloed van de voor het voortbestaan van de middenstand als zo vitaal ervaren *staatsactiviteiten* op de gebleken ontwikkelingstendenties. Tevens moet het gewicht van andere factoren (EEG, banken, politieke partijen, grootbedrijf, vakbeweging) waar nodig en mogelijk aan de orde worden gesteld;

2. de tweede groep van vragen betreft de reacties van de middenstand op zijn eigen ontwikkeling: hoe wordt de eigen plaats in het maatschappelijk geheel gepercipieerd en zijn er veranderingen in dat zelfbeeld te konstaten; welke eisen worden gesteld aan de staat, de politieke partijen, de economische verhoudingen; is men bereid actie te voeren voor de eigen belangen en welke organisatorische oplossingen zijn gevonden om problemen van versplintering te overwinnen?

Eerst nadat bovenstaande groepen vragen zijn beantwoord en daarmee het middenstandsprobleem met betrekking tot de Nederlandse verhoudingen nader is gekoncretiseerd, kan geprobeerd worden deze klasse en het realiteitsgehalte van haar eisen in het kader van een *Nederlandse* bondgenotenpolitiek te taxeren. Dit programma zal in een volgend nummer van dit tijdschrift ter hand worden genomen.

72. Zie paragraaf 3 van dit hoofdstuk.